

WITOLD JEMIELITY

Łomża

EWAKUACJA URZĘDÓW I LUDNOŚCI GUBERNI ŁOMŻYŃSKIEJ DO ROSJI (1914–1918)

Gubernia łomżyńska

Gubernia łomżyńska została utworzona w 1866 r. W jej skład weszły powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, mazowiecki, ostrołęcki, ostrowski, pułtuski i szczuczyński. W 1893 r. powiat pułtuski został przeniesiony do guberni warszawskiej, w 1912 r. do guberni łomżyńskiej włączono powiat węgrowski. W 1897 r. teren guberni łomżyńskiej zamieszkiwała ludność narodowości: polskiej 77,3%, żydowskiej 15,8%, rosyjskiej 5% (razem ze stacjonującym wojskiem), niemieckiej 0,4%, innej 0,8%. Rosjanie stanowili niewielki procent mieszkańców guberni, ale w kancelarii gubernatora, w kancelariach powiatów, w policji, w placówkach pocztowo-telegraficznych, w finansach, w sądownictwie i w szkolnictwie zajmowali kierownicze stanowiska. Polacy wyjątkowo pełnili funkcje kierownicze, byli zaś liczni jako niżsi pracownicy w kancelariach urzędów. Burmistrzowie miast, a zwłaszcza wójtowie gmin oraz nauczyciele szkół elementarnych, niemal całkowicie rekrutowali się z ludności polskiej. Ewangelicy byli widoczni na stanowiskach kierowniczych i w kancelariach urzędów. Natomiast wyznawcy mojżeszowi nie brali udziału w administracji państwowej¹.

Po powstaniu styczniowym przybyło z Cesarstwa Rosyjskiego do Królestwa Polskiego wielu prawosławnych urzędników, policjantów i kupców. Tworzyli oni zwartą społeczność narodową i religijną. W 1870 r. parafia prawosławna w Łomży, która obejmowała większość terenu guberni łomżyń-

¹ W. Jemielity, *Rosjanie we władzach guberni łomżyńskiej*, „Studia Teologiczne”, 23 (2005), s. 357, 359, 364.

skiej, liczyła 672 wiernych. W 1913 r. w ramach łomżyńskiego dziekana prawosławnego było już 7 333 wyznawców prawosławia. Spośród tej liczby po wojnie pozostało niewiele osób. W spisie powszechnym z 1921 r. uwzględniono wyznanie i narodowość mieszkańców kraju. W powiatach byłej guberni łomżyńskiej: kolneńskim, łomżyńskim, ostrołęckim, ostrowskim, szczuczyńskim i mazowieckim pozostało 1 564 wyznawców prawosławia. Spośród nich za narodowością polską opowiedziały się 1 062, za narodowością białoruską 502 osoby (nie było pytania o narodowość rosyjską)².

28 czerwca 1914 r. austriacki następca tronu, Franciszek Ferdynand, został zamordowany w Sarajewie przez serbskiego nacjonalistę. Austro-Węgry 23 lipca wystosowały do Serbii ostre ultimatum, a w pięć dni później wypowiedziały wojnę. Z kolei 30 lipca Rosja w obronie Serbii ogłosiła mobilizację, 1 sierpnia Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji, a 3 sierpnia Francji. Po początkowych sukcesach frontu północno-zachodniego w 1915 r. Rosjanie usiłowali utrzymać dotychczasowy front, który cofał się coraz bardziej na wschód. 20 lutego Kolno, leżące blisko granicy Prus Wschodnich, zostało zajęte. Ustaliła się linia frontu na południe od wsi Mały Płock. Długotrwałe walki pozycyjne objęły znaczne obszary. Linia ta utrzymała się aż do ofensywy niemieckiej w lipcu 1915 r., w wyniku której 5 sierpnia 1915 r. Niemcy wkroczyli do Warszawy i zajmowali kolejne miejscowości, m.in. Ostrołękę 3 sierpnia, Zambrów 9 sierpnia, Łomżę 11 sierpnia, Mazowieck (Wysokie Mazowieckie) 12 sierpnia, Białystok 13 sierpnia. Letnia ofensywa wojsk niemieckich zasadniczo zmieniła sytuację w regionie. Od sierpnia 1915 r. do listopada 1918 r. gubernia łomżyńska pozostawała pod okupacją niemiecką. 22 grudnia 1917 r. rozpoczęły się w Brześciu rokowania pokojowe, 28 czerwca 1919 r. podpisano w Wersalu traktat pokojowy. W dniach 27 lutego – 12 marca 1917 r. rewolucja pietrogradzka obaliła władzę cara. Rząd Tymczasowy 17–30 marca 1917 r. uznał prawa Polski do niepodległości, 12 października 1920 r. został podpisany rozejm między Rosją a Polską, 18 marca 1921 r. pokój z Polską. Faktyczną niepodległość w naszym regionie, czyli przejęcie władzy od Niemców, uzyskały: Kolno, Łomża, Ostrołęka, Ostrów Mazowiecka i Wysokie Mazowieckie 11 listopada 1918 r., natomiast w 1919 r.: Białystok 19 lutego, Grajewo 20 lutego, Grodno 28 kwietnia, Sokółka 28 kwietnia, Augustów 25 lipca, Sejny 28 sierpnia³.

² W. Jemielity, *Łomżyński dziekanat prawosławny*, „Studia Teologiczne”, 14 (1996), s. 191.

³ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1975, s. 510, 521, 529; J. Pajewski, *Historia Powszechna 1871–1918*, Warszawa 1967, s. 466, 472.

Przepisy o ewakuacji urzędów

19 listopada 1914 r. gubernator łomżyński przesłał do zarządów powiatowych guberni następujące ogłoszenie ministra spraw wewnętrznych o wywozie w wojennych okolicznościach majątku rządowego i powiatowych instytucji należących do resortu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych: 1. Wywóz w wojennych okolicznościach do Imperium z twierdz, umocnionych rejonów i miejscowości, którym zagraża nadejście nieprzyjaciela, rządowych instytucji i ich majątku dokonuje się w oparciu o następującą „Wysoką” decyzję z 20 sierpnia 1914 tego roku: „O wywozie na rachunek rządu, w wojennych okolicznościach rządowego majątku, rządowych instytucji, pracowników i ich rodzin”. 2. Majątek rządowy i powiatowych instytucji resortu ministerstwa spraw wewnętrznych dzieli się na: 1) majątek podlegający obowiązkowemu wywozowi, 2) majątek, którego wywóz jest pożądanym przy istnieniu dostatecznych środków przewozowych, 3) majątek podlegający zniszczeniu przy wywozie, 4) majątek pozostawiony na miejscu. 3. Obowiązkowemu wywozowi majątku ministerstwa w instytucjach guberni i powiatów podlegają: 1) weksle, depozyty, dokumenty bankowe, papier stemplowy i marki, kontrakty o pracę i dostawy, plany pomiarowe, umowy kupieckie i w ogóle wszystkie akty i dokumenty, ustanawiające prawo własności rządu na nieruchomości i ruchomy majątek, a również zobowiązania prywatnych osób wobec rządu; 2) wypisane a nie wydane według przynależności talony, pokwitowania wszelkiego rodzaju, blankiety asygnat, księgi kancelaryjne; kwitariusze i zaświadczenia o przyjęciu pieniędzy; książeczki oszczędnościowe kas; rachunki osobiste; rachunki; szyfry telegraficzne i poufne, zaświadczenia; akta w instancjach sądowych; liczne dokumenty dotyczące się instytucji prywatnych, spisy formularzy; korespondencja mająca szczególne znaczenie w odniesieniu do wydarzeń wojennych; rzeczy i dokumenty bardzo ważne i przeznaczone do wieczystego przechowania; rejestry chronione, napływające dokumenty odnoszące się do wydarzeń wojennych. 4. Majątek, którego wywóz jest pożądanym stosownie do możliwości: dzienniki wchodzących i wychodzących pism, podręczne rejestry, spisy i nakazy, ważna bieżąca korespondencja za wyjątkiem wspomnianej w punkcie 3; dokumenty prywatnych osób, pokwitowania wszelkiego rodzaju. 5. Podlegają zniszczeniu: opłacone rządowe talony; blankiety pism urzędowych; pozwolenia na darmowe przejazdy; stemple wszelkiego rodzaju; blankiety paszportowe i książeczki. 6. W celu osiągnięcia możliwie szybkiego pakowania majątku podlegającego obowiązkowemu wywozowi należy ściśle powiązać przedmioty, skrzynie i materiały, przygotować wcześniej i być w gotowości do wywozu. Książki i dokumenty

wywozi się przeważnie w workach lub tobołach. Pakunki powinny być nie bardzo ciężkie, wygodne dla załadunku i przewozu; skrzynie i toboły nie powinny przekraczać pięć pudów każdy. Pakowanie majątku powinno odbywać się szybko po uprzednim przygotowaniu opisów. Przy pakowaniu majątku zarządu gubernialnego jest obecny radca i sekwestrator lub urzędnik, majątku gubernialnego – koniecznie członek zarządu lub sekretarz, majątku powiatowych instytucji – naczelnik tych instytucji lub ktoś w jego imieniu. Do skrzyń lub tobołów z rzeczami cennymi należy dołączyć szczegółowe opisy. Każdy toboł i skrzynię obwiązać sznurem, na który położyć pieczęć lakową. Umieścić też nazwę instytucji do której należy majątek oraz miejsce przeznaczenia wysyłki.

7. Zarząd gubernialny, zarządy powiatowe i powiatowe instytucje resortu ministerstwa zachowują swoją działalność do czasu otrzymania rozporządzenia o wywozie majątku od głównodowodzącego, dowodzącego armią lub frontem, naczelnika okręgu wojennego, naczelnika twierdzy lub od ministerstwa spraw wewnętrznych. W miejscach przebywania wojennych oddziałów i urzędów, instytucje ministerstwa pozostają do ostatnich chwil i jeśli nie otrzymają wcześniej rozporządzenia dowodzącego armią o wywozie, to kończą działalność jedynie przed bezpośrednim nadejściem nieprzyjaciela, jednocześnie z odejściem naszych wojskowych jednostek lub po zaspokojeniu wszystkich potrzeb mobilizacji.

8. Konwój dla przewożenia rzeczy cennych i szczególnie ważnego majątku do bliższej stacji kolejowej lub stacji parowej jest określony rozporządzeniem naczelnika wojennego, gubernatora lub władzy policyjnej, a na kolei żelaznej rozporządzeniem naczelnika okręgu komunikacji.

9. Po otrzymaniu wezwania władza policyjna zajmie się natychmiast zapewnieniem podwód i przyśle konwój, jeśli konwój nie będzie wyznaczony przez władzę wojenną. W wypadku nie przybycia na czas podwoły i konwoju, przełożony instytucji nie zaprzestanie wywozu majątku, postara się o wynajem podwód i zorganizuje ochronę własnymi środkami.

10. Majątek oznaczony w punkcie piątym ulega zniszczeniu jednocześnie z wywożeniem innego majątku. Zniszczenia dokonuje się jakimkolwiek sposobem mechanicznym: naderwaniem, rozcięciem, w ostatecznym wypadku spalaniem. O spaleniu należy pozostawić krótką notatkę podpisaną przez obecnych przy tym urzędników. Za wyjątkiem majątku zarządów gubernialnych, zapis pozostaje w dwóch egzemplarzach, z których jeden pozostaje u naczelnika zakładu, drugi należy dostarczyć zarządowi gubernatorskiemu.

11. Jeśli nie będzie można wywieźć całego majątku i miałby go zająć nieprzyjaciel, osoba kierująca instytucją podejmie wszelkie środki dla wywozu rzeczy cennych i bardzo ważnych dokumentów, dla ukrycia ich w pewnym miejscu, dla zniszczenia dokumentów i koresponden-

cji, aby nie zostały zajęte przez nieprzyjaciela. 12. Osoby wyznaczone do przewozu majątku mają posiadać: 1) zaświadczenie od swoich przełożonych lub instytucji o danym poleceniu; 2) pozwolenie na prowadzenie pojazdów; 3) wyznaczoną trasę przejazdu; 4) rejestry i świadectwa wywożonego majątku oraz pieniądze na diety; 5) osoby ochraniające cenne rzeczy – rewolwery i dostateczną ilość naboju. 13. Przekazanie majątku na stacji kolei żelaznej odbywa się według porządku określonego dla przewozu ładunków wojennych; listy przewozowe lub dokumenty dotyczące ładunków należy przesłać ze spisami i potwierdzeniami świadectw (patrz punkt 12) do miejsca wyznaczonego dla ładunku. 14. W przypadku nie posiadania blankietów wymaganych przez urzędy wojenne dla dokumentów przewozowych, wystarczy zaświadczenie z kancelarii gubernatora lub zarządu policyjnego powiatowego wydane na nazwisko osoby kierującej wywozem majątku. 15. Wszelkie wydatki na przygotowanie skrzyń, ładowanie, przewóz rządowego majątku i za podróż towarzyszących osób pochodzą z funduszu gotówkowego. Po dostarczeniu ładunku do miejsca przeznaczenia należy przedstawić departamentowi spraw ogólnych rachunek wydatków za pośrednictwem zarządu gubernialnego. 16. Powiadomić departament spraw ogólnych telegramem lub w inny sposób o likwidacji instytucji i o wywozie majątku kolejną lub statkiem. 17. Majątek rządowy przekazać wyznaczonym zakładom gubernialnym lub powiatowym należącym do ministerstwa spraw wewnętrznych. Odbiór przywiezionych rzeczy stwierdza podpisem starszy urzędnik danej instytucji i osoby asystujące przy tej czynności. Następnie trzeba powiadomić ministerstwo spraw obcych. 18. Ochronę pozostawionego na miejscu majątku i rządowych budynków zleca się, wyposażonym w specjalne zaświadczenie, etatowym urzędnikom odpowiednich instytucji albo osobom do tego uprawnionym. Pozostawiony w instytucjach majątek należy w miarę możliwości spisać⁴.

Miejsce pobytu urzędów w Rosji

1 października 1915 r. podano do wiadomości miejsca ewakuacji zakładów i pracowników Królestwa Polskiego w czasie działań wojennych. War-

⁴ Archiwum Państwowe w Łomży (skrót: APŁ), Zarząd policmajstra łomżyńskiego (skrót: P), sygn. 437, k. 57, 64. Gubernator łomżyński 13 listopada 1914 r. przekazał policmajstrowi łomżyńskiemu osiem egzemplarzy przepisów o wywozie mienia. Uwaga! Wszystkie pisma instytucji rządowych są w języku rosyjskim.

szawski generał-gubernator przeniósł się do Piotrogradu, jego kancelaria do Moskwy, kancelarie poszczególnych guberni: warszawskiej, kieleckiej, lubelskiej i radomskiej do Moskwy, łomżyńskiej, suwalskiej i chełmskiej do Riazania, piotrkowskiej do Saratowa, kaliskiej i płockiej do Smoleńska. Z braku pomieszczeń w Riazaniu, kancelaria gubernatora łomżyńskiego mieściła się w kwaterach prywatnych. Gubernator zapytywał swoich przełożonych, kto zapłaci za kwatery, sami użytkownicy, czy z kredytu rządowego⁵.

Z ministerstwa sprawiedliwości. Sąd Warszawski do Moskwy, Sądy Okręgowe: warszawski, łomżyński, radomski, suwalski i siedlecki – Moskwa, kielecki – Smoleńsk, lubelski – Tambow, piotrkowski – Orzeł, płocki – Piotrogród (podano adresy w tych miastach). Wymieniono też miejscowości i gubernie walnych zebrań mieszkańców I i II okręgu.

Z ministerstwa finansów. Bank Warszawski – Moskwa. Oddziały banków rządowych: Kalisz – Murow, Łomża – gub. Włodzimierz, Lublin – Riazania, Piotrków – Orzeł, Płock – gub. Orzeł, Radom i Częstochowa – gub. Tambow. Urzędy: Warszawa, Kalisz i Piotrków – Moskwa, Lublin i Chełm – Smoleńsk, Płock – Kaługa, Suwałki – Orzeł, Radom – Kijów.

Z Warszawskiego Okręgu Naukowego. Gimnazja męskie: miasto Warszawa I, III, IV, VI – Moskwa, II – Kaługa, V – Czernichów, VII – Odessa, VIII – Charków; Praga – Tuła, Gostynin – Romanow-Borysoglebsk, Wierzbołów – Tarusa, gub. Kijów; Włocławek – Nowocerkasy, Kalisz – Głuchow, gub. Czernichów; Kielce – Mikołajew, gub. Chersoń; Łódź – Rostów nad Donem, Łomża – Rybińsk, Mariampol – Jarosław, Olkusz – Biriucz, gub. Woroneż; Piotrków – Saratów, Płock – Niżny Nowogród, Pułtusk – Twer, Radom – Kineszma, gub. Kostroma; Sandomierz – Kursk, Suwałki – Nowosil, gub. Tuła; Siedlce – gub. Włodzimierz, Częstochowa – Czernichów, Pińczów – Bielec, progimnazjum Michałowa – Samara. Gimnazja żeńskie: Warszawa I, II, III, IV – Moskwa, Łowicz – Orzeł, Łódź – Kaługa, Lublin – Czernichów, Kielce – Czernow, gub. Mohylew; Płock – Nowocerkasy, Radom – Biełgorod, gub. Kijów; Suwałki – Połtawa, Siedlce – Odessa, Kalisz – Tuapce, gub. Czernichów. Prywatne gimnazja żeńskie: L. P. Aleksandrowskie – Moskwa, Aleksin – Moskwa, Biedaj – Nachiczewan, A. K. Gilbert – Moskwa, Kuźniecowskie – Moskwa, I warszawskie realne – Piotrogród,

⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku (skrót: APB), Rząd gubernialny łomżyński 1867–1918 (skrót: R), sygn. 480, k. 178; APB, Kancelaria gubernatora łomżyńskiego 1867–1918 (skrót: K), sygn. 1522, k. 43. Wymieniono też miejsca ewakuacji dla guberni: kurlandzkiej, finlandzkiej, wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, podolskiej i wołyńskiej.

II warszawskie realne – Moskwa, szkoła realna A. M. Skrynnikowa – Moskwa, realne sosnowieckie – Walaj, gub. Nowgorod⁶. Przykłady powyższe świadczą o tym, że plan ewakuacji urzędów i instytucji Królestwa Polskiego był przygotowany dokładnie.

Wraz ze zbliżaniem się wojsk niemieckich ewakuowano urzędy guberni łomżyńskiej. Niemcy wkroczyli do Łomży 11 sierpnia 1915 r., a ostatni podpis gubernatora Papudogło w zachowanym dokumencie wystawionym w Łomży pochodzi z 27 lipca 1915 r., zaś pierwszy podpis z jego kancelarii w Riazaniu jest z 23 września 1915 r.⁷ Z powiatu kolneńskiego i szczuczyńskiego, zajętych przez Niemców w lutym 1915 r., ewakuacja nastąpiła wcześniej, z innych powiatów – do sierpnia tego roku. Zarząd gminy Mazowieck ewakuował się w lipcu 1915 r., inspektor fabryczny guberni łomżyńskiej 13 lipca, rodzina prezydenta Łomży i rodziny pracowników w pierwszych dniach lipca. Na opuszczenie stanowiska w zarządach powiatowych zezwolenia udzielał miejscowy gubernator, zgodnie z rozporządzeniem warszawskiego generała-gubernatora z 4 lutego 1915 r. Na przykład 12 lipca 1915 r. o takie pozwolenie prosił naczelnik powiatu mazowieckiego dla siebie, swego pomocnika, sekretarza i kancelisty. Władze w Moskwie 6 września 1915 r. uznały ten zakaz jako nieaktualny⁸.

Ale główna, pierwsza ewakuacja instytucji guberni łomżyńskiej nastąpiła we wrześniu 1914 r. Wyjechali wówczas z rodzinami niektórzy pracownicy sądowi. Telegramem ze stycznia następnego roku zostali wezwani do powrotu. W lipcu 1915 r. „w związku z wtórną ewakuacją” prosili gubernatora o prawo bezpłatnego przejazdu koleją wraz z rodzinami do Rosji. Zachowało się wiele przepisów dotyczących ewakuacji rządowych pracowników oraz wiele próśb o pozwolenie i o pieniądze na wyjazd⁹. Spraw bytowych pracowników: pensji, opłaty za kwatery, opłaty za przejazd do miejsca nowego pobytu dotyczy zachowana liczna korespondencja¹⁰.

W lipcu 1916 r. wymieniono nazwiska pracowników zarządu powiatowego mazowieckiego ewakuowanych do Rosji, miejsce ich pobytu i pełnioną aktualnie funkcję: naczelnik powiatu Fibich Emielianow, w Riazaniu, pełni

⁶ APB, K, sygn. 1522, k. 11–15. Gazeta „Bieżeńiec” nr I, 4 października 1915 r.

⁷ APŁ, P, sygn. 437, k. 171, 177, 189, 203, 213; APŁ, Zarząd powiatowy mazowiecki 1867–1918 (skrót: M), sygn. 1106, k. 1, 5, 19, 28.

⁸ APŁ, M, sygn. 1106, k. 101; APB, K, sygn. 1522, k. 12, sygn. 1524, k. 8; APB, R, sygn. 774, sygn. 480, k. 49, 134.

⁹ APB, R, sygn. 774, 775.

¹⁰ APB, K, sygn. 1529, k. 1–16; APB, R, sygn. 509, k. 1.

swoje obowiązki, pomocnik naczelnika powiatu Marcin Garlewski, w Riazaniu, oddelegowany do spraw uchodźców, kancelista do spraw wojskowych Bolesław Dąbrowski, w Riazaniu, pełni swoje obowiązki, kancelista do spraw gminnych Borys Zubryk, odesłany do zarządu guberni łomżyńskiej, kancelista do spraw finansowych Józef Kulesza, w Riazaniu, pełni swoje obowiązki, sekretarz zarządu powiatowego, vacat, inżynier architekt powiatowy Czesław Jodłowski, przy sztabie armii, archiwista Władysław Gołębiewski, pozostawiony w Mazowiecku dla ochrony majątku rządowego, sekwestратор powiatowy Włodzimierz Kotowski, powołany do wojska, lekarz miejski Tykocina Józef Baruch jest ordynatorem szpitala wojskowego w mieście Aschabat, lekarz powiatowy mazowiecki Stanisław Majewski został powołany do wojska, lekarz weterynarii powiatu mazowieckiego Stanisław Bobiński, brak danych, felczer powiatu mazowieckiego Jan Stypułkowski, w miasteczku Woróżda, powiecie lebedzińskim, guberni Charków, pracuje w szpitalu, kierownik drogowy Aleksander Adamowicz, miejsce nieznane, sekretarz do spraw wojskowych Bolesław Zakrzewski, w Riazaniu, pełni swoje obowiązki, pomocnik kancelisty Antoni Drewnowski, miejsce nieznane, burmistrz miasta Tykocina Aleksander Borkowski, w Riazaniu, pełni swoje obowiązki, kasjer tykocińskiej kasy miejskiej Piotr Dembowski, miasto Kijów, wolny, sekretarz tykocińskiego magistratu Konstanty Modzelewski, miasto Smoleńsk, wolny¹¹. Jak widać, zarząd powiatowy mazowiecki nie był już kompletny.

Również szczegółowy wykaz pracowników urzędów pochodzi z sierpnia 1917 r. Na przykład w urzędzie powiatowym łomżyńskim wymieniano wówczas: naczelnika Adolfa Milbarta, kancelistę Kajetana Włodarskiego, sekretarza Jana Ogrodnika, sekretarza Włodzimierza Jenzstejna, inżyniera architekta Krafra, lekarza Konstantego Alchimowicza, felczera Rajmunda Bluma. W urzędach gminnych wymieniono nazwiska wójtów, pisarzy, stróżów i innych pracowników, razem 44 osoby. Przy każdym nazwisku wymieniano ilość rubli¹².

W połowie 1917 r. wymieniono siedziby gmin, nazwiska wójtów i pisarzy powiatu mazowieckiego: gm. Kowalewszczyzna – Kulniewo; gm. witebska, gm. Sokoły – Ekaterynosław; gm. Klukowo – Makrenia w pow. rogačewskim, gub. Mohylew; gm. Piszczaty – Ekaterynosław; gm. Mazowieck – Romny w gub. Połtawa; gm. Poświętne – miasto Woroneż; gm. Szepietowo

¹¹ APŁ, M, sygn. 1106, k. 145.

¹² APŁ, Zarząd powiatowy łomżyński 1866–1917 (skrót: Ł), sygn. 1429, k. 7, 25, 39, 60, 122; APB, R, sygn. 52–60, 240–262; APB, K, sygn. 1529, k. 2–16.

– Niżny-Dnieprowsk; gm. Szepietowo – miasto Rosław w gub. Smoleńsk. Obsada personalna nie wszędzie była kompletna, niekiedy bez wójta bądź pisarza, a nawet pisarz znajdował się w innym miejscu niż wójt¹³. Siedziby gmin (wójtów) powiatu łomżyńskiego były w miejscowościach: gm. łomżyńska – Riazań, gm. Drozdowo – miasto Roslabl w gub. Smoleńsk, gm. Kupiski – folwark Nowosady, gm. Kossaki – miasto Charków, gm. Lubotyń – majątek Iwanowskie w gm. Sutkowskie, pow. drogoburski, gub. Smoleńsk; gm. Miastkowo – folwark Konstantynowka w pow. słuckim, gub. Mińsk; gm. Nowogród – wieś Faszczewko w pow. i gub. Mińsk; gm. Puchały – w gub. Orzeł, gm. Szumowo – Riazań, gm. Szczepankowo – miasto Kaługa¹⁴. A więc siedziby gmin były rozrzucone w kilku guberniach, chociaż pierwotnym miejscem ich pobytu miała być gubernia riazańska. Pracownicy magistratu miasta Łomży znalazli się też w różnych miejscowościach: prezydent w Moskwie, dwaj sekretarze i asystent w Riazaniu, sekretarz w Kałudze, sekretarz i pisarz w Kijowie. Podobnie było z pracownikami magistratu Ostrołęki i Makowa¹⁵.

Miejsca pobytu zmieniały inne urzędy. W 1915 r. naczelnik żandarmerii guberni łomżyńskiej wraz z pracownikami wyjechał do Połocka, stąd do miasta Rybińska, i wkrótce z braku pomieszczeń do Jarosławia, a następnie do Kaługi. W 1916 r. naczelnik wojenny powiatu łomżyńskiego wyjechał do miasta Uralsk, naczelnik wojenny powiatu ostrowskiego z Kasimowa guberni Riazań w okolice Uralu, naczelnik łomżyńskiej guberni do Nieżywa¹⁶. Nowe siedziby otrzymały urzędy pocztowo-telegraficzne z guberni łomżyńskiej: Wizna, Rutki, Tykocin, Krasnosielc, Maków, Małkinia, Zambrów, Zaręby Kościelne, Grajewo, Szczuczyn, Szepietowo, Mazowieck, Łapy, Łomża; podano miejscowości i gubernie¹⁷.

W 1917 r. dla 33 urzędów z guberni łomżyńskiej podano miejsce ich pobytu. Była to głównie gubernia Ekaterynosław (28 miejscowości), ponadto gubernie: Moskwa, Połtawa, Charków i Włodzimierz. Wymieniono majątki urzędów wywiezionych z 14 miejscowości guberni łomżyńskiej. Składowano je głównie w guberni Ekaterynosław, ponadto w miastach Orzeł i Tuła¹⁸.

¹³ APŁ, M, sygn. 1106, k. 306; sygn. 1126, k. 94.

¹⁴ APŁ, Ł, sygn. 1429, k. 32.

¹⁵ APB, R, sygn. 509, k. 13, 17, 23.

¹⁶ APB, K., sygn. 1522, k. 12, 17, 31, 32, 36.

¹⁷ APB, K, sygn. 1522, k. 11–15. Gazeta „Bieżeńec” nr I, 4 października 1915 r.

¹⁸ APB, K, sygn. 1522, k. 25, 29.

Po ewakuacji wielu urzędników zmieniło miejsce pracy. 18 września 1915 r. gubernator Riazania pisał do gubernatora łomżyńskiego, że w związku z przyjęciem znacznej liczby ewakuowanych urzędników trzeba się nimi zająć. Należy skierować po jednym pracowniku kancelaryjnym do urzędów powiatowych: skopińskiego, michajłowskiego, zarańskiego i urzędu miejskiego riazańskiego, po dwóch do wydziału policyjnego oranienburskiego, po trzech rejestratorów do wydziałów policyjnych: riazańskiego, kasimowskiego i sapożyńskiego, po czterech urzędników do wydziałów policyjnych: riazańskiego, skopińskiego, kasimowskiego i sapożyńskiego. Gubernator riazański prosił gubernatora łomżyńskiego o wydelegowanie osób do tych czynności. Wielu pisarzy urzędów przeniesionych do Rosji straciło pracę. W listopadzie 1915 r. ministerstwo spraw wewnętrznych wielokrotnie proponowało im zajęcie w urzędach gminnych w miejscach, skąd pisarze zostali wzięci do wojska. Kilkanaście takich propozycji gubernator łomżyński skierował do naczelnika powiatu mazowieckiego¹⁹. 9 marca 1916 r. naczelnik powiatu mazowieckiego przesłał do kancelarii gubernatora wykaz dawnych pracowników gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych powiatu. Wskazał miejsce ich aktualnego pobytu, o ile posiadał takie dane. Oni więc również podjęli inne prace²⁰.

Działalność urzędów

Kancelaria gubernatora łomżyńskiego w Riazaniu zajmowała się nadal sprawami guberni. Zachowało się wiele jej pism. 8 grudnia 1915 r. kancelaria zażądała od naczelników powiatów adresów miejsca pobytu magistratu Tykocina, naczelnika wojennego powiatowego i zarządów gminnych w powiecie; 2 czerwca 1916 r. pisała, że gubernator riazański w odpowiedzi na telegram ministerstwa prosi o szybką odpowiedź na pytania: jakie gminne urzędy z powiatu mazowieckiego znajdują się w guberni riazańskiej, gdzie są, jakie księgi i majątek zostały wywiezione z powiatu mazowieckiego, kto imiennie z urzędników gminnych jest obecny w guberni riazańskiej, czy urzędy gminne pełnią swoje zadanie, w czym przejawia się działalność, kto i jaki nadzór pełni nad nimi; 5 lipca 1916 r. – podać, kto z urzędów centralnych ewakuował się, kto pozostał bez urzędowego pozwolenia i z jakiej przyczyny; 12 listopada 1916 r. – przesłać nazwiska ewakuowanych wójtów, pisarzy

¹⁹ APŁ, M, sygn. 1106, k. 1, 6, 34, 74, 77, 82, 87, 88, 92, 95–97, 135, 137, 201, 335.

²⁰ APŁ, M, sygn. 1106, k. 45, 65.

i pomocników pisarzy; 20 czerwca 1917 r. – określić w przybliżonych liczbach dane o majątku ruchomym i nieruchomym w gminach, mianowicie: o budynkach gminnych, szkołach, ziemi, narzędziach pożarniczych, meblach itp., a uczynić to według nadesłanych pytań: nazwa i opisanie majątku, gdzie był do ewakuacji prawny tytuł posiadania, wartość, zobowiązanie ciężące na majątku, kto został na miejscu do ochrony majątku, kasy pożyczkowo-oszczędnościowe, kapitały²¹. Naczelnicy powiatów z kolei zwracali się do wójtów gmin. Ci nadal orientowali się w sprawach swojego terenu. Gdy 11 października 1916 r. sąd łomżyński poszukiwał adresu stróża gminnego aresztu w Sokolach, wójt odpisał, że stróż w 1914 r. został wzięty do wojska; gdy 25 października 1916 r. sąd łomżyński pytał o adres kilku mieszkańców wsi Garbowo Stare, wójt wyjaśnił, że nadal zamieszkują oni w swojej wsi²².

Spisy majątku urzędów

W związku z rozporządzeniem gubernatora łomżyńskiego z czerwca 1917 r., poszczególne instytucje nadsyłały spisy rzeczy wywiezionych podczas ewakuacji i rzeczy pozostawionych w dawnych miejscach ich urzędowania. Oto kilka przykładów. Z kancelarii gubernatora łomżyńskiego wywieziono: obraz cara, zegary 2, maszyny do pisania 2, mapę Rosji, mapę guberni łomżyńskiej, Dziennik Praw, aparat telefoniczny, stoły 4, półkę na książki. Pozostały w Łomży: stoły robocze 2, lampy 2, maszyna do pisania stara, krzyże 2, krzesła 2, etażerka 1 i inne drobne rzeczy wymienione w 64 punktach²³.

Z zarządu powiatowego i zarządu wojennego łomżyńskiego wywieziono: karabinów 32, rewolwerów 22, szabel 27, naboji 4 035, maszyny do pisania 2, wagę 1, pomiar wzrostu ze skrzynią 1, pieczęci i stempli 31, szczotki 2, skrzynie z dokumentami, spisami poborowych 13, lustro 1. Pozostały w Łomży: plac o wartości 35 000 rubli, obrazy św. Mikołaja 2, krzyż żelazny 1, różne portrety 12, stołów 13, krzeseł 60, taboretów 10, etażerek 4, stołów do pisania 2, wieszaków 4, linijka żelazna 1, nożyce 1 i inne rzeczy wymienione w 60 punktach. Rzeczy tych nie wywieziono z braku wagonów i podwół w momencie ewakuacji. Skrzynie z dokumentami i inne ważne rzeczy by-

²¹ APŁ, M, sygn. 1106, k. 28, 132, 326; sygn. 1127, k. 31.

²² APŁ, M, sygn. 1106, k. 308, 318, 319, 338.

²³ APB, K, sygn. 1604, k. 14, 27, 29.

ły składowane w podziemiach cerkwi w Riazaniu. Tam też znajdowały się rowery przywiezione z Łomży²⁴.

Zachowały się też zestawienia majątku w gminach. W powiecie łomżyńskim: w Łomży dwa domy, stajnia dla koni, sad, łączna wartość około 45 000 rubli; w gminie Zambrów: dom 3 000 rubli, straż pożarna 1 000, szkoła 2 000, szkoła 2 000, kościół 50 000; w gminie Długobórz dom 10 000, szkoła 6 000; we wszystkich gminach tego powiatu łącznie 123 pozycje rzeczy pozostawionych. Ponadto wymieniono kapitały i kredyty²⁵. W powiecie mazowieckim, w gminie Sokoły: dom, stodoła, chlew, meble, kasa żelazna, stołków 50, skrzynie kasowe 2, obraz Chrystusa, ławek 6, czajnik, stół drewniany, lustro, razem 47 pozycji na sumę 43 473 rubli; w gminie Kowalewszczyzna 35 pozycji na sumę 19 927 rubli; w mieście Tykocin: budynki, meble kancelaryjne, meble szpitala, narzędzia pożarnicze, szkoła, areszt, dom inwalidów, razem 48 pozycji, przy każdej wartość w rublach; ponadto wymieniono kapitały złożone w różnych bankach²⁶. Z tych materiałów mogła korzystać Komisja Likwidacyjna do spraw Królestwa Polskiego. Jej Zarząd w Moskwie 30 listopada 1917 r. prosił gubernatora łomżyńskiego o dostarczenie roczników „Obzorów” guberni łomżyńskiej, te jednak pozostały w Łomży²⁷.

Rodziny urzędników

Urzednicy wyjeżdżali do Rosji z rodzinami, żony i dzieci ewakuowały się nawet wcześniej. W sierpniu 1915 r. prezydent miasta Łomży zwrócił się do gubernatora łomżyńskiego o wypłatę pieniędzy za lipiec i sierpień na miejscu aktualnego pobytu rodziny swojej i urzędników, ewakuowanych w dniach 6–11 lipca tego roku. Wymienił liczbę osób w rodzinie, imiona dorosłych, imiona i wiek dzieci, miejsce pobytu. Oto: rodzina prezydenta – żona i 4 dzieci w Mińsku, kasjera – żona i 4 dzieci we wsi Sławno gub. mohylewskiej, sekretarza magistratu – żona i 5 dzieci w Kursku, sekretarza – żona i 4 dzieci w Riazaniu, pracownika kancelarii – żona i 1 dziecko w Kałudze,

²⁴ APŁ, Ł, sygn. 1429, k. 3, 19; APB, K, sygn. 1604, k. 1. W czerwcu 1916 r. skrzynie z dokumentami gmin powiatu ostrołęckiego: Nakły, Dylewo, Nasiadki, Wach i Myszyniec znajdowały się pod katedrą w Riazaniu; APŁ, M, sygn. 1106, k. 136.

²⁵ APŁ, Ł, sygn. 1429, k. 23, 63, 69–76, 101.

²⁶ APŁ, M sygn. 1127, k. 35, 38, 50–58.

²⁷ APB, K, sygn. 1604, k. 12.

pomocnika kancelarii – żona i 1 dziecko w Kijowie, pracownika kancelarii – siostra w Kursku, pisarza – siostra we wsi gub. kijowskiej. Rodziny te trafiły do różnych miejscowości²⁸. W 1916 r. w Riazaniu przebywały całe rodziny pracowników zarządu powiatowego mazowieckiego i straży ziemskiej: naczelnik powiatu i 1 osoba dorosła, pomocnik naczelnika i 6 dorosłych, kancelista policji – 4 dorosłych i 3 dzieci, kancelista finansów i 1 dorosła, kancelista miasta i 5 dorosłych, sekretarz powiatu i 3 dorosłe, sekretarz wojskowy – 5 dorosłych i 1 dziecko, starszy strażnik powiatowy i 1 dorosła, strażnik rejonu i 5 dorosłych, starszy strażnik gminy – 4 dorosłe i 1 dziecko, młodszy strażnik i 1 dorosła²⁹.

Pensja

Źródło wynagrodzeń dla pracowników państwowych instytucji wskazało gubernatorowi łomżyńskiemu ministerstwo spraw wewnętrznych. Ministerstwo powiadamiało, że 15 sierpnia 1915 r. Rada Ministrów rozpatrywała wniosek ministerstwa spraw wewnętrznych w sprawie kredytu rządowego na pożyczkę dla gromadzkich i gminnych instytucji z terenów zajętych przez wojnę w warszawskim generalnym gubernatorstwie, w guberni chełmskiej i innych guberniach. Chodziło o pensje nie wyższe nad 600 rubli dla wójtów gminnych, starszych gromadzkich, pisarzy i ich pomocników, którzy aktualnie spełniali swoje obowiązki. Rada Ministrów proponowała przeznaczyć na ten cel 50 000 rubli pod następującymi warunkami: 1) sumę tę rozdzieli ministerstwo spraw wewnętrznych na poszczególne gubernie według rzeczywistych potrzeb, 2) ten kredyt w charakterze pożyczki będzie potem spłacony ze zbiorów gminnych i gromadzkich, 3) po otrzymaniu sumy na pensje dla wymienionych osób gubernator powiadomi Izbę Skarbową, 4) w przypadku gdy ludność nie może z podatków gminnych i gromadzkich spłacić kredytu, uczyni to po wojnie w równych rocznych ratach, w okresie nieprzekraczającym trzech lat. Jeśli suma 50 000 rubli nie wystarczy na podane wyżej potrzeby, Rada Ministrów proponuje ministrowi spraw wewnętrznych, aby prosił o nowe uzupełniające kredyty ze środków skarbu rządowego z podaniem kosztorysu wydatków. Chociaż Rada Ministrów nie posiada jeszcze Najwyższego zatwierdzenia, tym niemniej, mając na uwadze potrzebę szybkiego zaspokojenia potrzeb pełniącym obowiązki wójtów

²⁸ APB, R, sygn. 480, k. 49, 63.

²⁹ APŁ, M, sygn. 1106, k. 225.

gminnych, starszych gromadzkich, pisarzy i ich pomocników, na terenach zajętych przez wojnę, powiadania gubernatora, aby w miarę możliwości przystąpił do podziału przyznanych pieniędzy potrzebnych dla poszczególnych gmin. W związku z tym ministerstwo spraw wewnętrznych prosi gubernatora, by zwrócił się do ministerstwa spraw wewnętrznych o pobranie pożyczki na pensje dla instytucji gminnych. Równocześnie gubernator niech zawiadomi ministerstwo w wymaganej formie o potrzebach pożyczki dla wójtów gminnych, starszych gromadzkich, pisarzy i ich pomocników oraz gdzie dokładnie oni pełnią swoje obowiązki³⁰.

Likwidacja guberni łomżyńskiej

31 maja 1917 r. Rząd Tymczasowy ogłosił decyzję o likwidacji instytucji Królestwa Polskiego. Departament spraw obcych polecił gubernatorom dać do 15 lipca 1917 r.: 1) imienny spis urzędników, czas ich służby, pełnione funkcje, narodowość, wyznanie, kogo zwolnić, a kogo zatrzymać w pracy, określić odpłatność, 2) wykaz ewakuowanych majątków instytucji, wskazać obecne miejsce ich przebywania. Z kolei gubernator łomżyński Papudogło (na rozporządzeniu są także podpisy wicegubernatora Muretowa, radcy Szapiro i kancelisty Dmochowskiego) wezwał na 17 czerwca 1917 r. do swego urzędu naczelników powiatów, by zapoznać ich z nowymi przepisami³¹. Gubernator Papudogło i wicegubernator Muretow sprawowali swoje funkcje do 11 stycznia 1918 r. i do tego czasu wypłacano im pensje. 8 stycznia 1918 r. został wybrany Komitet Gubernatorstwa Łomżyńskiego w składzie osób: przewodniczący A. K. Parzych, sekretarz R. S. Fedorow, członkowie: S. R. Hermanowski, F. Zarzecki i W. Suchodolski. Komitet powiadomił naczelników powiatowych, by we wszystkich sprawach zwracali się do niego³². Komitet rzeczywiście sprawował zarząd, chociaż krótko, na przykład do pomocy sekretarzowi Komitetu wyznaczył A. K. Zielińskiego, a na miejsce tego posłał do powiatu ostrołęckiego Burcewicza; naczelnik powiatu makowskiego miał zarządzać i powiatem ostrołęckim, pisarz Osipowski przeszedł do pracy w zarządzie gubernialnym, Godlewski został pomocnikiem naczelnika powiatu makowskiego itd. W styczniu 1918 r. Rada Delegatów guberni

³⁰ APŁ, M, sygn. 1106, k. 6.

³¹ APŁ, Ł, sygn. 1429, k. 12, 14; APB, K, sygn. 1604, k. 2, 9, 10.

³² APŁ, Ł, sygn. 4232, k. 2, 6.

riazańskiej przekazała Komitetowi Gubernatorstwa Łomżyńskiego telegram z Moskwy w sprawie likwidacji wszystkich ewakuowanych instytucji, zwolnienia urzędników i przejęcia majątku. Komitet na dzień 28 stycznia tego roku zaprosił do swej siedziby (do domu Chruszczewa) naczelników powiatów i wszystkie osoby zainteresowane likwidacją guberni³³.

Ewakuacja ludności

W styczniu 1915 r. głównodowodzący armią polecił wysiedlać z rejonu działań wojennych wszystkie podejrzane osoby. 9 lutego tego roku nakazał usunąć w ciągu trzech dni na lewy brzeg rzeki Narew ludność znajdującą się między frontami i umocnieniami polowymi na wschód od tej rzeki. Na prawym brzegu Narwi toczyły się boje wokół Kolna, które 20 lutego zostało zdobyte przez Niemców. 27 lutego ustaliła się linia frontu na południe od wsi Mały Płock i utrzymała się aż do ofensywy niemieckiej w lipcu 1915 r. Szczególnie zacięte walki toczyły się w rowach strzeleckich w Jedwabnem, gdzie z jednej strony cmentarza byli Niemcy, z drugiej Rosjanie. W ciągu kilku miesięcy jedni i drudzy zdobywali po kilka metrów pozycje. Kolno, Jedwabne, Nowogród były doszczętnie zrujnowane. Nawiązując do poprzedniego pisma, 12 czerwca głównodowodzący polecił natychmiast wysiedlić całą bez wyjątku ludność wsi Piątnicy, Czarnowa i Kalinowa. Wysiedlona ludność nie mogła przebywać w Łomży, miała iść dalej³⁴.

W marcu 1915 r. tego roku komendant korpusu prosił gubernatora o przypomnienie ludności o tym, że osoby przybywające do Łomży nie mogą ponownie przechodzić na prawy brzeg Narwi. Zostało wydrukowanych 250 egzemplarzy ogłoszenia, z tego 150 otrzymał naczelnik powiatu łomżyńskiego, a pozostałe naczelnik powiatu kolneńskiego. Oto jego treść: „Upredza się ludność, że wszelki ruch z prawego brzegu Narwi na lewy przez obydwa mosty około Łomży i przez mosty około Wizny i Nowogrodu wstrzymany zupełnie nawet dla służby policyjnej. Obozy z wolnego najmu i oddziały robocze będą przepuszczane w obydwie strony jedynie w tym wypadku, jeżeli je konwojować będą wojskowi. Ludność miejscowa, która by chciała przesiedlić się z prawego brzegu Narwi na lewy, może swobodnie przejeżdżać przez wspomniane mosty codziennie od godziny 10 rano

³³ APŁ, Ł, sygn. 4232, k. 3–8.

³⁴ APB, K, 1400, k. 3, 7; W. Świdorski, *Łomża*, Łomża 1925, s. 121.

do 4 po południu. Przejście powrotne z lewego brzegu na prawy zupełnie wzbronione. Łomża, dnia 25 lutego 1915 r.” I znów: „Ponownie uprzedza się zamieszkałą po prawej stronie Narwi ludność, że ci, którzy przybędą do Łomży, z powrotem na prawy brzeg rzeki nie będą przepuszczani. Łomża, dnia 10 kwietnia 1915 r.”³⁵

Pobyty w miastach ludności wysiedlonej z innych miejscowości dotyczyło kilka pism głównodowodzącego armiami frontu północno-zachodniego. 20 i 27 maja 1915 r. wydał on rozkaz w sprawie wyszukiwania szpiegów. W pierwszym rozkazy wymienił miasta: Łomżę, Radom, Rygę, Wilno, Kowno, Grodno, Białystok, Warszawę, Siedlce i Iwanograd, w drugim rozkazy miasta: Kowno, Grodno, Warszawę, Siedlce, Brześć Litewski, Lublin, Chełm, Iwanograd, Lwów, Łomżę i Radom. Powołując się na drugi rozkaz, dnia 11 czerwca 1915 r. naczelnik garnizonu miasta Łomży ogłosił: „§1. Zakazuje się wszystkim osobom, nie mającym na to osobnego zaświadczenia, wjazdu do miast: Łomży, Radomia, Rygi, Wilna, Kowna, Grodna, Białegostoku, Warszawy, Siedlec i Iwanogrodu. §2. Wskazane w punkcie 1 zaświadczenie osobom przebywającym w tych miastach wydają: naczelnicy sztabowi armii frontu, armii, fortec i okręgów, naczelnicy kancelarii głównego naczelnika aprowizacji, naczelnicy guberni w rejonie frontu, główny policmajster warszawski a także naczelnicy guberni i naczelnicy sztabów okręgów. §3. Prawo swobodnego przebywania w miastach, wskazanych w punkcie 1 mają: a) osoby przebywające w tych miastach do 1 lipca 1914 r., b) osoby które opuściły te miasta dobrowolnie lub musiały opuścić w rejonach działań wojennych, osoby zmuszone wojennymi okolicznościami, c) osoby pozostające na służbie państwowej w tych punktach i ich rodziny, jeśli nie otrzymały możliwości na wyjazd w warunkach wojennych. §4. Rodziny osób należących do stanu armii mają prawo do otrzymania zaświadczenia na przebywanie we wskazanych w punkcie 2 miastach i w wojskowych rejonach nie dłużej jak 5 dni. §5. Osoby nie wymienione w punkcie 3 i rodziny osób wskazane w punkcie 4 są obowiązane wyjechać z tych miast w ciągu 10 dni od wejścia w życie tych przepisów, jeśli we wskazanym okresie nie otrzymali właściwych zaświadczeń. §6. Powyższe zasady obowiązują w Łomży od 15 lipca tego roku. §7. Osoby niestosujące się do tych przepisów zostaną umieszczone w więzieniu lub w fortecy na trzy miesiące lub zapłacą 3.000 rubli, i niezależnie od powyższych kar zostaną obowiązkowo wysiedlone na czas wojny poza obręb teatru wojennych działań. Uwaga. Z pisma z 10 lipca 1915 r.

³⁵ APB, K, sygn. 1400, k. 5, 11, tekst po polsku i rosyjsku.

Nr 14916 dyżurnego generała armii wynika to, że rodzinom urzędników, pracowników w zakładach zdrowotnych i w organizacjach Czerwonego Krzyża zaświadczenia może wydawać policja żandarmerii”³⁶.

Tydzień później, 17 czerwca 1915 r., policmajster miasta Łomży, powołując się na polecenie naczelnika garnizonu, nakazał właścicielom domów, aby najpóźniej do godziny 18 dnia 19 czerwca (do piątku) dali mu spis przebywających u nich osób rodzin frontowych oficerów pozostających w służbie i wyższych oficerów, przybyłych do Łomży po 1 lipca 1914 r., a zobowiązanych wyjechać z miasta do 20 czerwca tego roku. Policmajster zagroził nieposłusznym karą. Wkrótce napłynęły doniesienia i tłumaczenia zainteresowanych osób. Na przykład Domażirowa, żona żołnierza pułku 85., nie posiadała pieniędzy na drogę i prosiła o pozostawienie jej w miejscu. Pomocnik naczelnika garnizonu potwierdził, że Domażirowa urodziła się w Łomży i na podstawie rozkazu głównodowodzącego armiami z 27 maja 1915 r. nr 1343 może tutaj przebywać. Władysław Żyłko z ulicy Pięknej nr 8 powiadał, że 18 czerwca 1915 r. przybyła z Moskwy Katarzyna Rupicz, żona kapitana przy sztabie armii³⁷. Sprawy szpiegów niemieckich dotyczył też telegram generała-gubernatora warszawskiego z 10 lutego 1915 r. Po odzyskaniu terytorium zajętego przez nieprzyjaciela należy najpierw usunąć poza okręg rozmieszczenia wojsk wszystkich podlegających wysiedleniu i wrogich mieszkańców. Mają oni odejść na teren nieprzyjaciela, a nie do Rosji³⁸.

Ewakuacja ludności polskiej

W początkach wojny z Królestwa Polskiego do Rosji wyjechało bardzo wiele osób prywatnych, może nawet do 700 tys.; brak dokładnych danych³⁹. Okoliczności wyjazdów ludności z guberni łomżyńskiej do Rosji przybliżają wypowiedzi osób, które czas wojny i ewakuacji osobiście przeżyły. Ksiądz M. Turowski pisał: „W parafii Kadzidło, z księży wikariuszy ks. Suchcicki dał się powodować panice i wyjechał do Rosji, a ks. Sławińskiego Niemcy wzięli do niewoli. W parafii połowa budowli spalona lub rozebrana i użyta do okopów. Około jednego tysiąca ludzi (parafia liczyła ponad 8 tys.) opuściło swoje domy i prawdopodobnie mały ich procent wróci do swoich siedzib.

³⁶ APŁ, P, sygn. 520, k. 1, 4; sygn. 521, k. 8.

³⁷ APŁ, P, sygn. 520, k. 2–16.

³⁸ APŁ, P, sygn. 440, k. 59.

³⁹ S. Kieniewicz, op. cit., s. 510.

Z powodu ciągłego postoju od początku wojny ogromnej masy wojska, lud jest zdemoralizowany. Obecnie tyfus panuje epidemicznie”⁴⁰. Ksiądz Franciszek Przedpełski pisał: „Gdy wybuchła wielka wojna w 1914 r., prawie rok w Nowej Wsi przebywałem jakby na froncie bitew. Dnia 25 lipca 1915 r. przymusowo niespodziewanie wysiedlono mnie na stację kolejową Ostrołęka a w tydzień potem wywieziono do Rosji, do orłowskiej guberni do miasta Briańska, dokąd przybyłem 5 sierpnia 1915 r. Tu zaraz zameldowałem się biskupowi Cieplakowi w Petersburgu, który dał mi uprawnienia kapłańskie i polecił mi wziąć pod opiekę kościół w Briańsku. Po paru tygodniach polecono mi przez ks. biskupa Cieplaka oraz pana Grabskiego, późniejszego premiera w Warszawie, wybrać sobie urzędników spośród wygnańców i założyć biuro Centralnego Komitetu Obywatelskiego na rejon Briański, a mnie mianowano prezesem tegoż Komitetu. Pan Grabski był głównym prezesem Centralnego Komitetu Obywatelskiego na Rosję. Tu i na tym stanowisku przez lat trzy musiałem, że tak powiem, borykać się z różnymi trudnościami, a szczególnie podczas październikowej rewolucji w Rosji, a raczej bitwy pomiędzy Bolszewikami a Mieńszewikami. Z Rosji do Polski przybyłem w 1918 r. i przywożłem pociągiem kolejowym w 48 wagonach wygnańców polskich do stacji Ostrołęka”⁴¹. Ksiądz Julian Modzelewski pisał: „Pobył w Rosji, gdzie przez osiem miesięcy w dzień i w nocy śmierć mi groziła, rozstroił mnie zupełnie. Warunki wojny wytworzyły dla mnie sytuację ciężką. Czekam na przyjazd brata i siostry z Rosji”. Ksiądz Dominik Szwedas pisał: „Dnia 29 09 1914 r. opuściłem tymczasowo z wikariuszem parafię Białaszewo i przenieśliśmy się do Knyszyna w guberni grodzieńskiej z powodu częstej strzelaniny w Białaszewskiej parafii, już to z ręcznej broni, już to z armat fortecznych. Przy tym donoszę, że siedem wsi z parafii Białaszewo jest wysiedlonych do guberni grodzieńskiej, inni sami pouciekali nie wiadomo gdzie”. Wspomniany wikariusz parafii Białaszewo, ks. Adam Janowicz, przebywał w Rosji w latach 1915–1918, był kapłanem Centralnego Komitetu Obywatelskiego. Ksiądz Apolinary Wojsz pisał: „W 1914 r. musiałem wyjechać z Lipnik do Rosji, wróciłem w 1918 r.”⁴² Ksiądz Jan Lenkowski pisał: „Do 17 05 1919 r. nie wszyscy wrócili jeszcze z emigracji w Rosji do

⁴⁰ Archiwum Diecezjalne w Łomży (ADŁ), Akta parafii Kadzidło, Kadzidło, 15 października 1915 r.

⁴¹ ADŁ, Akta parafii Troszyn, Troszyn, 18 września 1914 r.

⁴² ADŁ, Akta osobowe księży: J. Modzelewskiego, D. Szwedasa, A. Janowskiego, A. Wojsza.

Nowogrodu, zamierza dużo wrócić z Ameryki, liczba mieszkańców dojdzie do 5000; a jest 4346 parafian”⁴³.

Ksiądz Józef Rogiński, który w latach 1915–1918 pracował w Małym Płocku, tak przedstawił ewakuację ludności i zniszczenia wojenne: „Lud był w popłochu, wioski w ogniu, całe karawany, jak opętane, pędziły do Rosji. Z okolicznych parafii łomżyńskich księża w większości powyjeżdżali do Rosji. Całą parafię zastałem literalnie zniszczoną. Kościół w gruzach, plebania, wikariat, dom służby kościelnej spalone doszczętnie. Parafia składała się z trzydziestu trzech wiosek i przed wojną liczyła dziewięć tysięcy osób. Połowa ludności wyjechała do Rosji, na miejscu pozostało półtora tysiąca dusz. Okopy i pożary tak poniszczyły wioski, że nie tylko domów, ale ich położenia nie można było się doszukać. Przez sześć tygodni mieszkalem w domu nie oszklonym; był tylko jeden dom w całej wiosce oszklony, tam modliłem się z ludźmi. Ludzie z braku domów mieszkali w okopach lub najczęściej w sklepach od kartofli. W tych sklepach bez okien, w wilgoci, w chłódzie i głodzie mieszkali, rodzili się i umierali. Śmierć nie próżnowała. Tyfus grasował i niszczył istnienia ludzkie. Przez dwa pierwsze lata w mojej parafii zgony przewyższały urodziny. Rozdawałem całe skrzynki ubrań z poznańskiego”. (Parafia Mały Płock znajduje się w pobliżu Kolna, na tym terenie toczyły się przez kilka miesięcy walki.) Ksiądz Teofil Dąbrowski, wikariusz z Łap w latach 1915–1920, przebywał w mieście Romny, guberni połtawskiej; pełnił funkcję proboszcza⁴⁴.

Ksiądz J. Rogiński wspomniał o tym, że z okolicznych parafii łomżyńskich księża w większości powyjeżdżali do Rosji. W 1917 r. ministerstwo pytało gubernatora łomżyńskiego, co obecnie robią księża ewakuowani do Rosji; ministerstwo wskazało miejsca ich pobytu. Na tej liście znajdowali się proboszczowie parafii: Białaszewo, Boguty-Pianki, Jedwabne, Kołaki, Lipniki, Lubotyń, Mały Płock, Nowa Wieś, Nowogród, Ostrołęka, Szczepankowo, Szumowo oraz wikariusze parafii: Białaszewo, Brańszczyk, Czerwin, Jasienica, Jedwabne, Kadzidło, Mały Płock, Ostrołęka, Płoniawy, Poświętne, Rutki, Turośl, Zbójna i Wąsosz; w sumie 26 osób⁴⁵. Według prawa kościelnego proboszcz powinien zawsze pozostawać przy swoim kościele, być razem z parafianami. Skoro księża odjechali do Rosji, to musiały ich skłonić do tego bardzo ważne powody, przymus ze strony władz rosyjskich lub obawa

⁴³ ADŁ, Akta parafii Nowogród.

⁴⁴ ADŁ, Akta osobowe księży: J. Rogińskiego, T. Dąbrowskiego.

⁴⁵ APB, R, sygn. 212, k. 19–26.

o własne życie. Wyjazdy księży świadczą pośrednio o tym, że również liczni mieszkańcy tych parafii opuścili swoje domostwa. Te wyjazdy są o tyle mniej zrozumiałe, że na terenie większości wymienionych parafii nie było bitew. Niemcy zdobyli 3 sierpnia 1915 r. Ostrołękę, a już 9 sierpnia Zambrów, 11 – Łomżę, 12 – Wysokie Mazowieckie, 13 – Białystok. Tymczasem w powiecie węgrowskim, też w guberni łomżyńskiej, wszyscy księża pozostali w swoich parafiach⁴⁶. Ksiądz Jan Lenkowski pośrednio wskazał na powód swego wyjazdu z Nowogrodu. Podczas wojny fronton i wieża kościoła zostały zbombardowane przez działa niemieckie, ustępująca armia rosyjska podpaliła kościół wewnątrz. Plebania została mocno uszkodzona, zabudowania gospodarcze spalone, całe terytorium kościelne doszczętnie zniszczone, gęsto usiane olbrzymimi lejami od ciężkich pocisków dział artylerii niemieckiej⁴⁷.

Pewne wskazówki o wysiedleniu ludności można znaleźć w podaniach kandydatów o przyjęcie do seminarium duchownego w Łomży. Rajmund Bargielski (z parafii Piątница) pisał: „Podczas wojny wraz z rodziną i wielu innymi wygnańcami z Polski znalazłem się w Rosji, w guberni mohylewskiej, we wsi Swireli. Wygnańców czy uciekinierów, jak różnie nazywano uchodzących Polaków, było w Swireli 15 rodzin. Komitet dla wygnańców utworzył ochronkę i szkołę. Po trzech latach pobytu wróciliśmy do Polski”. Henryk Białokoziewicz (z parafii Czerwin): „Nadszedł czas nawały niemieckiej. Z rodziną znalazłem się w Rosji, w ziemi mohylewskiej. W Rosji położenie rodziny było trudne. Z dnia na dzień spodziewaliśmy się powrotu do ojczyzny, który przeciągnął się do trzech lat. Przez dwa lata musiałem pracować w Centralnym Komitecie Obywatelskim, by zarobić sobie na utrzymanie. Gdy jednak powrót do kraju odwlekał się wstąpiłem do szkoły, ukończyłem III i IV klasę. Powracaliśmy jak osierocone rozbitki. Moskale spalili dom i zabudowania”. Aleksander Bielawski (z Łomży): „W czasie wojny 1915 r. rodzice moi wyjeżdżają do Kaługi i tam przebywają do 1918 r.” Stanisław Cudnik (z parafii Borkowo): „Od czerwca 1915 do marca 1916 r. przebywałem na Podolu u księdza. W kwietniu tego roku zostałem przymusowo wcielony do armii rosyjskiej i byłem w niej do października 1917 r., wróciłem do kraju”. Stanisław Dąbkowski (z parafii Mały Płock): „W 1915 r. byłem zmuszony wyjechać wraz z rodziną do Rosji. Zatrzymawszy się w Mińsku Litewskim wstąpiłem do Gimnazjum Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Byłem tam do maja 1918 r., gdy przyszedł czas powrotu do

⁴⁶ APB, R, sygn. 212, k. 4, 9.

⁴⁷ ADŁ, Akta parafii Nowogród.

ojczyzny”. Adam Foltyn: „W 1912 r. wyjechałem do Rosji, do szkoły realnej, którą ukończyłem w 1919 r. Wówczas po wielu trudnościach udało się wrócić do ojczyzny”. Józef Jarnicki (z parafii Rosochate): „Wskutek wybuchu wojny zmuszony byłem poprzestać na nauce i emigrować wraz z rodziną do Rosji. Niemcy zabiegli nam drogę pod Białymstokiem i cofnęli z powrotem do swoich posiadłości. Dom i gospodarstwo było spalone”. Eugeniusz Gosiewski: „W 1915 r. z powodu działań wojennych pod Sejnam i wobec pewnego i trwałego najścia Niemców musiałem wraz ze wszystkimi alumnami wyjechać z Sejn i przybyć na dłuższy czas do rodziców”⁴⁸. Niektórzy z wymienionych mówią wyraźnie, a inni pośrednio o wyjeździe pod przymusem.

O wysiedleniu ludności do Rosji piszą dzieci lub wnukowie „uciekiniarów”. Stanisław Kalinowski wspomina, że jego ojciec, pracownik sądu okręgowego w Łomży, został zmuszony, podobnie jak pracownicy innych urzędów carskich, do ewakuowania się wraz z rodziną na tereny cesarstwa rosyjskiego. Dano mu do wyboru Odessę lub Kijów. Wybrał Kijów z tego powodu, że w tym mieście było dużo ludności polskiej i bliżej do stron rodzinnych. Trzeba było zostawić całe mienie, a zabrać jedynie najbardziej osobiste rzeczy. W związku z napływem licznej grupy ewakuowanych Polaków powstał w Kijowie Komitet Pomocy Ofiarom Wojny. Nadszedł wreszcie dzień, kiedy ku wielkiej radości w gazecie podano nazwisko jego rodziny i wyznaczono termin wyjazdu. Było to w końcu października 1918 r. Podróż odbywała się w niezbyt czystych wagonach towarowych, w których siedziano na podłodze. Trwała chyba około tygodnia, z ciągłymi przystankami gdzieś w polu dla przepuszczenia innych pociągów. Przybyli do Łomży. Miasto znajdowało się jeszcze pod władzą niemiecką⁴⁹. Stefan Uściski informuje, że wybuch wojny niemiecko-rosyjskiej z 1914 r., nasycony propagandą carską i strachem przed Niemcami, powodował masowe wyjazdy Polaków do Rosji. Fali tej nie oparła się cała jego rodzina mieszkająca w Łomży. Rodzice wraz z siostrą Helenką oraz małym Stasiem mieszkali w Kijowie. Wszyscy przeżyli później nieludzką ciężki okres przed i po październikowej rewolucji 1917 r. Jak tylko powstała możliwość powrotu do ojczyzny, skwapliwie z niej skorzystali. Powracali w opłakanych warunkach komunikacyjnych i zdrowotnych, często

⁴⁸ ADŁ, Akta osobowe alumnów: Rajmunda Bargielskiego, Aleksandra Bielawskiego, Henryka Białokoziewicza, Stanisława Cudnika, Stanisława Dąbkowskiego, Adama Foltyna, Eugeniusza Gosiewskiego, Józefa Jarnickiego.

⁴⁹ S. Kalinowski, *Moje dzieciństwo*, [w:] *Łomżyńskie Wspomnienia*, Warszawa 1998, s. 5, 33.

w odkrytych wagonach i o głodzie. Aż nareszcie po kwarantannie i ogromnym wyczerpaniu znaleźli się w Polsce. Całowali ojczystą ziemię i płakali z radości. Było to wiosną 1919 r.⁵⁰ Stanisława Grodzka z okolicy Wysokiego Mazowieckiego wspominała: „Zobaczyliśmy całe masy ludzi pędzonych przez kozaków. Po szosach i gościńcach przesuwały się całe tabory ludzi, jedni na furmankach naładowanych ubraniami i żywnością, inni pieszo dźwigając swoje tłumoki na barkach, inni pchali na wózkach. Pędzono bydło, owce, świnie, a wskutek wielkich upałów i suszy każdy biegł z kubelkiem lub dzbankiem po wodę, których też i w naszych studniach zabrakło. Wozy nasze stały już przedtem naładowane”. Rodzina tej pani powróciła do domu po pięciu latach tułaczki, w Rosji zmarł dziadek i dwoje dzieci. Więcej szczęścia mieli ci, którzy zwlekali z wyjazdem i opuścili domy w ostatniej chwili. Pewna pani z Wysokiego Mazowieckiego pisała: „Wybiegliśmy z tobołami i pędziliśmy przed siebie, jak owce. Strzelanina była już bardzo blisko i kule strasznie gwizdały. Schowaliśmy się do rowu przy szosie. Wtem z niemieckiego szeregu odezwały się głosy po polsku – gdzie uciekacie, głupcy, wracajcie do domu”⁵¹.

Izabela Wolikowska z domu Lutosławska wspomina, że Marian, Jan, Kazimierz i Józef Lutosławscy, w 1915 r., szczególnie po ewakuacji całej rodziny do Rosji, pełnili tam rozległe funkcje z ramienia Centralnego Komitetu Obywatelskiego i Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Dla setek tysięcy wygnańców organizowali szpitale, punkty sanitarne, szkoły, ochronki, schroniska⁵². Autor monografii o Zambrowie pisze, że odwrót armii carskich odbywał się na zasadzie zostawienia „golej ziemi”. Niszczono urządzenia, a ludność wraz z dobytkiem bezmyślnie pędzono na wschód. Najczęściej była to ewakuacja przymusowa i nagła. Rekwirowano maszyny, urządzenia fabryczne i komunikacyjne oraz inwentarz i zboże. Uchodzono także w obawie przed Niemcami. W Zambrowie pozostało zaledwie kilkudziesięciu gospodarzy. Po pewnym czasie część powróciła z drogi do domów, jednak większość dotarła aż do Rosji. Powrót był powolny, głównie z powodu trudności komunikacyjnych i frontu. W początkach 1917 r. nie powróciło jeszcze około 34,6 tys. osób z całego powiatu łomżyńskiego, a z miasta i gminy zambrowskiej 668 osób. Część z nich na pewno zmarła, część być

⁵⁰ S. Uściski, H. Mieroszowa (Uściska), *Na schyłku życia wracamy do miejsc, z których wyrosliśmy*, [w:] *Łomżyńskie Wspomnienia*, Warszawa 1998, s. 126.

⁵¹ J. Kryński, *Wysokie Mazowieckie. Monograficzny zarys dziejów*, Wysokie Mazowieckie 1992, s. 95.

⁵² I. Wolikowska, *Bolszewicy w polskim dworze*, Łomża 1990, s. 3.

może osiedliła się po drodze, reszta wracała w następnych latach⁵³. Autor monografii o Chorzelach podaje, że 30 lipca 1914 r. rozlepiono ogłoszenia o mobilizacji powszechnej, którą rozpoczęto w sobotę, 1 sierpnia. Następnego dnia rankiem gubernator płocki został poinformowany o zajęciu przez wojska niemieckie niektórych miejscowości pogranicznych. W zaistniałej sytuacji urzędnicy rosyjscy zgodnie z instrukcją z końca lipca 1914 r. rozpoczęli gorączkowe przygotowania do wyjazdu. W Chorzelach przed wieczorem pojawił się na rynku rosyjski pułkownik Chabarow, dowódca straży granicznej batalionu, i wezwał mieszkańców miasteczka do udzielenia pomocy w załadowaniu majątku państwowego na przygotowane wozy. Rosjanie opuścili miasteczko, ewakuowano urzędników. Najbliższe dni charakteryzował masowy exodus ludności. Pierwsi do wyjazdu zgłosili się bogaci, za nimi sklepikarze ze swoim towarem i wtedy ruszyła fala ogólnego wyjazdu, nawet z żebrakami. Pozostali nieliczni, dziwnie uparci, którzy nie chcieli porzucić swego gniazda⁵⁴.

Zapewne istniały urzędowe wykazy „uciekiniarów”. Świadczy o tym pismo z 2 lutego 1917 r. wysłane z kancelarii guberni włodzimierskiej do Komisji Guberni Łomżyńskiej. Kancelaria przekazywała spis uciekiniarów guberni łomżyńskiej przebywających w mieście Iwanowo-Wozniesieńskie. Wymieniła dwanaście rodzin, liczbę dorosłych i dzieci. Rodziny te pochodziły z miejscowości guberni łomżyńskiej: Łomży, Ostrołęki, Grajewa, Czyżewa, wsi: Borzymy w powiecie szczuczyńskim, Wygoda w gminie Puchały⁵⁵.

Drobne wzmianki o ewakuacji ludności znajdują się w aktach męskiej szkoły prywatnej, utworzonej w 1918 r. w Łomży z myślą o dzieciach powracających z Rosji. W drugim roku jej istnienia na 130 uczniów, 65% stanowili chłopcy z rodzin ewakuowanych. Niektórzy rodzice prosili dyrekcję szkoły o zmniejszenie opłat spisowego i przedstawiali powody. J. Dolnicka pisała: „Od 1915 do 1918 r. z całą rodziną byłam na wygnaniu w Rosji”. J. Zask: „Byłem zabrany do wojska a żona wraz z całą rodziną zmuszona była wyjechać do Rosji”. J. Serwatko: „Po powrocie z Rosji wszystko zostało zniszczone”⁵⁶.

⁵³ J. Mroczek, *Zambrów. Zarys dziejów*, Białystok 1982, s. 88.

⁵⁴ R. Waleszczak, *Chorzelo. Zarys dziejów*, Chorzelo 1992, s. 179.

⁵⁵ APB, K, sygn. 1217, k. 9.

⁵⁶ ADŁ, Korespondencja prywatna gimnazjum Unitas. Akta nr 2 gimnazjum 4-klasowego W. Supińskiego.

Ewakuacja ludności niemieckiej

W miesiąc po ogłoszeniu stan wojennego, 20 sierpnia 1914 r. naczelnik powiatu węgrowskiego powiadomił gubernatora łomżyńskiego o tym, że naczelnik stacji kolejowej spowodował panikę wśród kolonistów niemieckich i poddanych rosyjskich. W grudniu 1914 r. gubernator łomżyński przekazał naczelnikom powiatów wytyczne ministerstwa w sprawie kolonistów niemieckich. Przez „kolonistów” należy rozumieć mieszkańców wsi narodowości niemieckiej, a poddanych rosyjskich. Wysyłce do Rosji nie podlegają mieszkańcy miast, Niemcy na wyższych stanowiskach społecznych, osoby pełniące od dawna służbę państwową oraz mający być wkrótce powołani do wojska; wszystkich tych Niemców należy jedynie obserwować. Naczelnicy powiatów pytali gubernatora, co zrobić z rolnikami, którzy opowiedzieli się za narodowością polską. W lutym 1915 r. naczelnik powiatu ostrowskiego pisał, że w gminie Jasienica żyje około stu rodzin niemieckich, ludzie mówią po polsku, są katolikami, oni chyba nie podlegają wysyłce, raczej nie można uznać ich za „Niemców-kolonistów”; tymczasem porobiono spisy na ich ewakuację. Gubernator łomżyński zwrócił się do władzy wyższej, która zwolniła owe rodziny od wysyłki do Rosji. Tenże naczelnik inaczej oceniał kolonistów wyznania ewangelickiego: mówili po niemiecku, separowali się od miejscowej ludności, utrzymywali kontakty z mieszkańcami kraju niemieckiego, zawsze ciążyli ku tamtym⁵⁷. Rolnicy ze Srebrnego Borku, gmina Szumowo, byli niezdecydowani co do swojej narodowości. W 1902 r. w spisie mieszkańców gminy umieszczono ich w rubryce „narodowość niemiecka”, następnie skreślono i podano: „narodowość polska”, co jednak nie uwolniło ich od wysyłki do Rosji; byli ewangelikami i mówili po niemiecku⁵⁸. 31 grudnia 1914 i 7 stycznia 1915 r. z powiatu ostrowskiego wysłano do guberni Saratow 398 osób z gmin: Długosiodło, Brańszczyk, Jasienica, Orło i Warchoły. Ponadto z tegoż powiatu 20 stycznia 1915 r. do guberni Samara – 6 osób, a 7 lutego do guberni Saratow 24 osoby. W styczniu 1915 r. z powiatu łomżyńskiego wywieziono do guberni Saratow 109 osób, z powiatu węgrowskiego 337 i z powiatu makowskiego 101 osób. Wywożono jedynie mężczyzn w wieku od 15 lat wzwyż⁵⁹. Gubernator mógł zwolnić od wywozu osoby chore. Ze Srebrnego Borku nadesłano 44 podania. Do wioski przybyli: kapitan z rejonu, lekarz gubernialny i wójt gminy. Po badaniach uwzględniono

⁵⁷ APB, K, sygn. 1217, k. 4; sygn. 1208, k. 5, 27, 128–130; sygn. 1578, k. 8, 10.

⁵⁸ APŁ, Ł, sygn. 1035, k. 82.

⁵⁹ APB, K, sygn. 1208, k. 74–113; sygn. 1578, k. 1–18; sygn. 1488, k. 1 i nast.

26 podań i powtórzono badania dwunastu osób, z których pięć otrzymało zwolnienie⁶⁰. W marcu 1915 r. gubernator Saratowa powiadomił władze Królestwa Polskiego o tym, że jego gubernia jest przepełniona kolonistami z Kraju Przywiślańskiego oraz poddanymi austriackimi i niemieckimi. Gubernator łomżyński powiadomił naczelników powiatów, by nie kierowali tam kolonistów. Cztery miesiące później departament policji wyłączył gubernię mohylewską, zbliżał się tam front, wysiedlano w dalsze strony obecnych tam kolonistów⁶¹. Niektórzy koloniści, chroniąc się przed wywózką, nawet z całymi rodzinami przechodzili na tereny zajęte przez wojska niemieckie. W marcu 1915 r. generał-gubernator warszawski polecił konfiskować ich gospodarstwa, o czym gubernator łomżyński powiadomił naczelników powiatów i zobowiązał do ochrony pozostawionych dóbr. Polecenia raczej nie zdążono wykonać, wkrótce armia niemiecka zajęła omawiany teren, a koloniści mogli wrócić⁶².

Ewakuacja ludności żydowskiej

Dnia 26 stycznia 1915 r. gubernator łomżyński przesłał naczelnikom powiatów: kolneńskiego, makowskiego, ostrołęckiego i szczuczyńskiego rozkaz głównodowodzącego armią, aby z terenów znajdujących się w pobliżu działań wojennych, w pobliżu rozlokowania baterii i dużego skupiska wojska, wydalić Żydów; mogą oni szpiegować na korzyść nieprzyjaciela. Rozkaz ten dotyczył i innych osób podejrzewanych o szpiegostwo. W odpowiedzi na to pismo, naczelnik powiatu ostrołęckiego pytał gubernatora, czy ma wysiedlić z miasta Ostrołęki wszystkich Żydów. Gdyby to uczynił, zabraknie piekarzy, ustanie handel, opustoszeje miasto. Głównodowodzący wyjaśnił, by wysiedlać Żydów tylko z miejsc wskazanych przez naczelników powiatów, Żydzi mogą pozostawać tam, gdzie nie ma wojska⁶³. Bezwarunkowy nakaz wysiedlania Żydów i wszystkich mieszkańców dotyczył terenów na prawym brzegu Narwi, opanowanych w lutym 1915 r. przez Niemców. Mieli oni przejść

⁶⁰ APB, K, sygn. 1208, k. 99.

⁶¹ APB, K, sygn. 1208, k. 157; sygn. 1210 k. 23.

⁶² APB, K, sygn. 1552, k. 4, sygn. 1208, k. 150; por. W. Jemielity, *Ewangelicy we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 46 (2003), nr 3–4, s. 111–170; idem, *Ewangelicy augsburscy w Łomży i okolicy*, „Studia Teologiczne”, 22 (2004), s. 323–356.

⁶³ APB, K, sygn. 1373, k. 5–10, 14, 26, 32, 42, 44.

na prawy brzeg rzeki. 30 maja 1915 r. warszawski generał-gubernator powiadomił gubernatorów Królestwa Polskiego o łasce cara wobec ludności żydowskiej. Osoby zesłane do zachodnich guberni Rosji mogły powrócić do swoich miejscowości, w których nie było działań wojennych. Jednak majątek bogatych Żydów i rabinów został obłożony sekwestrem. W maju tego roku ministerstwo policji ostrzegало, iż z racji szpiegostwa i zawyżania cen rosła niechęć ludności wobec Żydów, istniała obawa pogromów. We wrześniu 1915 r. gubernator łomżyński powiadomił naczelników powiatów o tym, że wysyłka Żydów z dotychczasowego miejsca ich przebywania nie dotyczy wszystkich, a jedynie podejrzanych o negatywne stanowisko wobec rządu. W lutym 1916 r. gubernator stwierdzał istnienie wśród ludności żydowskiej nastrojów rewolucyjnych⁶⁴.

Były więc następujące powody do ewakuacji ludności guberni łomżyńskiej: zagrożenie aktualnymi działaniami wojennymi (przymusowi bądź dobrowolni uciekinierzy, uchodźcy), ewentualne szpiegowanie na rzecz Niemców. Ile osób mogło wyjechać do Rosji w ramach ewakuacji „urzędniczej” i ewakuacji „spontanicznej”? Odpowiedź można otrzymać przez porównanie liczby ludności w miastach. Dla 1911 r. jest Spis statystyczny, dla 1921 r. Spis powszechny. Oto dane dla miast powiatów: kolneńskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, ostrowskiego, szczuczyńskiego i wysokomazowieckiego. Miasto Brok w 1911 r. liczyło 2 506 mieszkańców, w 1921 r. – 2 653, inne miasta odpowiednio: Grajewo 8 281 i 7 346, Kolno 5 125 i 4 494, Łomża 27 343 i 22 014, Ostrołęka 11 612 i 9 145, Ostrów 12 659 i 13 425, Rajgród 3 584 i 2 163, Sokoły 4 125 i 2 207, Stawiski 4 489 i 3 017, Szczuczyn 4 955 i 4 502, Tykocin 5 137 i 2 993, Wysokie Mazowieckie 2 801 i 3 214 mieszkańców⁶⁵. Dużo ludności ubyło w miastach: Łomży, Ostrołęce, Rajgrodzie, Sokołach i Tykocinie, przybyło w Ostrowi i Wysokiem Mazowieckiem. Te dane dotyczą ludności wszystkich wyznań, pośrednio i narodowości. W guberni łomżyńskiej istotną większość mieszkańców stanowili katolicy narodowości polskiej. Autor porównał ich liczbę z końca 1913 i z końca 1919 r. Dane dotyczą parafii znajdujących się w dekanatach: kolneńskim, łomżyńskim, szczuczyńskim i wysokomazowieckim. W *Roczniku* na 1914 r. wymieniono 248 831, w *Roczniku* na 1920 r. – 251 293 parafian⁶⁶. Nie wiadomo, ilu katolików

⁶⁴ APB, K, sygn. 1373, k. 27, 30; sygn. 1400, k. 1, 9.

⁶⁵ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1913, s. 23, 34; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. V, *Województwo białostockie*, Warszawa 1914.

⁶⁶ *Rubricella. Ordo divini officii dioecesi seinensis seu augustoviensis 1914. Directorium divini officii dioecesi seinensis seu augustoviensis 1920.*

z guberni łomżyńskiej wyjechało do Rosji i ilu stamtąd powróciło, ale można wnioskować, że ewakuacja ludności niezwiązanej z pracą rządową miała ograniczony zasięg.

Aneks. Obwieszczenia plakatowe

17 lipca 1914 r. naczelnik powiatu łomżyńskiego przesłał policmajstrowi miasta Łomża trzy obwieszczenia: o stanie wojennym, o pieniądzach i o karach za wykroczenia⁶⁷; obwieszczenia przysłano z Warszawy, dotyczyły więc guberni Królestwa Polskiego.

1. „Manifest Najwyższy. Z Bożej łaski my, Mikołaj Drugi cesarz i samowładca Wszechrosyi, król Polski, wielki książę Finlandzki etc., etc., etc. Wiadomo czynimy wszystkim Naszym poddanym. Idąc za swem posłannictwem historycznym, Rosya, jednaka krwią i wiarą z narodami słowiańskimi, nigdy nie spoglądała obojętnie na ich losy. Z całkowitą jednomyślnością i szczególną siłą przebudziły się uczucia bratnie narodu rosyjskiego dla słowian podczas dni ostatnich, kiedy Austro-Węgry wystąpiły do Serbii z żądaniami świadomie niemożliwymi do spełnienia dla państwa niezawisłego. Pogardziwszy ustępliwą i pokojową odpowiedzią rządu serbskiego, odrzuciwszy przychylne pośrednictwo Rosyi Austrja z pośpiechem rozpoczęła napad zbrojny i przystąpiła do bombardowania bezbronnego Belgradu. Zmuszeni siłą wytworzonych warunków do zastosowania niezbędnych środków ostrożności rozkazaliśmy postawić armię i flotę na stopie wojennej, ale, ceniąc krew i mienie poddanych Naszych, dokładaliśmy wszystkich starań, by rozpoczęte pertraktacje zakończyć pokojowo. Wśród stosunków przyjacielskich sojusznik Austrii, Niemcy wbrew nadziejom Naszym na odwieczne dobre sąsiedztwo oraz nie zważając na zapewnienia Nasze, że środki zastosowane nie mają wcale wrogich dla nich celów, zaczęły domagać się odwołania ich i, spotkawszy się z odmową na to żądanie, wypowiedziały niespodziewanie wojnę Rosyi. Dzisiaj trzeba już nie tylko bronić skrzywdzonego, spokrewnionego z Nami kraju, ale ochraniać honor, godność, całość Rosyi i jej stanowisko wśród wielkich państw. Wierzimy niezłomnie, że na obronę ziemi Rosyjskiej zgodnie i ofiarnie powstaną wszyscy Nasi wierni poddani. Niechaj więc, w groźną chwilę próby, będą zapomniane niesnaski wewnętrzne, niechaj wzmocni się jeszcze łączność Cesarza z Jego narodem i niech Ro-

⁶⁷ APŁ, P, sygn. 437, k. 30.

sja, powstawszy jak jeden mąż, odeprze zuchwały napór wroga. Z głęboką wiarą w prawość sprawy Naszej i pokorną nadzieją na Wszechpotężną Opatrzność wzywamy modlitewnie na Ruś Świętą i świetne wojska Nasze błogosławieństwa Bożego. Dan w St.-Petersburgu dnia dwudziestego lipca tysiąc dziewięćset cztertnastego roku od Narodzenia Chrystusa, dwudziestego panowania Naszego. Mikołaj”⁶⁸.

2. „POSTANOWIENIE OBOWIĄZUJĄCE. Zabrania się przy wypłatach odmawiać przyjmowania Państwowych biletów kredytowych lub przyjmowania ich po cenie niższej od ich wartości. Osoby, naruszające to postanowienie będą podlegać na mocy art. 12 przepisów o miejscowościach, ogłoszonych na stopie wojennej, najsurowszym osobistym i majątkowym karom. Warszawa, d. 20 lipca 1914 r. Generał armii Żyliński”⁶⁹.

3. „OGŁOSZENIE. Z powodu ogłoszenia stanu wojennego w kraju podaje do ogólnej wiadomości: I. Stosownie do art. 17 dodatku do art. 23 t. II cz. 1 Zbioru Praw w miejscowościach, ogłoszonych na stopie wojennej, nie należące do armii osoby stanu cywilnego podlegają sądowi wojennemu i karom według praw w czasie wojennym: 1) za bunt przeciw Najwyższej Władzy (art. 100, 1 i 2 cz. 101, 1, 2, 3 cz. art. 102 kodeksu karnego z d. 22 marca 1903 r.) i za zdradę państwową (art. 108–119 tegoż kodeksu); 2) za umyślne podpalenie lub inne rozmyślne zniszczenie lub doprowadzenie do stanu nieużyteczności przedmiotów i w ogóle wszystkiego, co może służyć jako środek do napadu lub obrony, a także zapasów żywności lub furazu; 3) za umyślne zniszczenie lub znaczne uszkodzenie wodociągów, mostów, grobli, pomostów, szluzów, zastaw wodnych, studni, dróg, brodów lub innych środków, służących do przeprawy, komunikacji wodnej, zabezpieczeniu od rozlewów lub niezbędnych do zaopatrzenia w wodę; 4) za umyślne zniszczenie lub znaczne uszkodzenie służących do państwowego użytku: a) telegraficznego, telefonicznego lub innych przyrządów do komunikowania wiadomości, b) dróg żelaznych lub taboru kolejowego albo znaków ostrzegawczych, ustanowionych w celu bezpieczeństwa ruchu kolejowego oraz komunikacji wodnej; 5) za napaść na szyldwacha lub wartę wojskową, za opór zbrojny względem warty wojskowej albo przedstawiciela władzy wojskowej lub cywilnej, jak również za zabójstwo szyldwacha, osób ze składu warty lub policji.

II. Na mocy artykułu 19-go przepisów o miejscowościach, ogłoszonych na stopie wojennej: A. Wyłączają się z ogólnej jurysdykcji sądowej z przekazaniem rozpatrzenia przez sąd wojenny w celu sądenia winnych według

⁶⁸ APŁ, P, sygn. 437, k. 11.

⁶⁹ APŁ, P, sygn. 437, k. 9, tekst po polsku i rosyjsku.

praw czasu wojennego z zastosowaniem kar, przewidzianych w art. 279 kodeksu karnego wojennego (pozbawienie wszystkich praw stanu i kara śmierci) następujące kategorie spraw: 1) zbrojny opór władzy lub napad na przedstawicieli policji lub wojska i na wszystkie w ogóle osoby urzędowe przy wykonywaniu przez nich obowiązków służby lub wskutek wykonywania przez nich tych obowiązków, jeżeli przestępstwo połączone było z zabójstwem lub z zamachem na życie, zranieniem, kalectwem, ciężkim pobiciem lub podpaleniem; 2) rozbój; 3) grabież, podpalenie lub zatopienie, jeżeli ukradziono, zniszczono lub uszkodzono majątek rządowy; 4) umyślne zniszczenie lub uszkodzenie majątku osób prywatnych za pomocą prochu, gazu lub innego łatwo palnego materiału. B. Oddaje się kompetencji władz administracyjnych z zastosowaniem względem winnych kar, nie przewyższających zamknięcia w więzieniu lub fortecy na 3 miesiące lub grzywnie do 3000 rubli w następujących sprawach: 1) o przestępstwach względem porządku zarządu, przewidzianych w art. 29, 30 i 31 kodeksu karnego; 2) o przestępstwach przeciw porządkowi publicznemu i spokojowi przewidzianych w art. 37, 38, 39, 49, 50 i 51 kodeksu karnego; 3) o przestępstwach przeciwko osobistemu bezpieczeństwu, przewidzianych w art. 117 i 118 kodeksu karnego.

III. Potwierdzam i pozostawiam w mocy postanowienie obowiązujące przez generał-gubernatora warszawskiego, wydane dnia 7 września 1913 roku (oprócz punktu V), z tą zmianą, że osoby które naruszą to postanowienie, podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w więzieniu lub fortecy nie dłużej nad 3 miesiące lub karze pieniężnej do 3000 rubli. Takieże karze podlegają osoby, którym dowiedzione będzie, że naruszyły następujące postanowienia: 1) zabrania się wszelkiego rodzaju zgromadzeń, zebrań, pochodów i ulicznych lub innych manifestacji; 2) zabrania się sprzedaż uliczna gazet, tygodników, broszur, książek i obrazów bez uzyskania na to pozwolenia odpowiedniej władzy; 3) właściciele domów, a także osoby utrzymujące hotele, pokoje umeblowane itp. zakłady lub upoważnieni przez nich rządcy lub stróże winni niezwłocznie dostarczać policji wiadomości o wszystkich nadzwyczajnych wypadkach i zebraniach, zabronionych przez władze; 4) zabrania się zrywać lub uszkadzać ogłoszenia wystawione z rozporządzenia władzy; 5) zabrania się podkładać pod koła wagonu i w ogóle rozrzucać po ulicach lub innych publicznych miejscach, a także w prywatnych lokalach petardy, pękawki itp. przedmioty, które choć nie mogą spowodować śmierci lub cielesnych porażeń, lecz wywołują przez huk przy wybuchu popłoch wśród ludności. Warszawa, dnia 20 lipca 1914 roku. Generał Kawalerii Żyliński⁷⁰.

⁷⁰ APŁ, P, sygn. 437, k. 7, tekst po rosyjsku i po polsku.

Evacuation of Łomża Guberniya Government Offices to Russia (1914–1918)

Summary

Łomża Guberniya existed from 1866 till the I World War. The area of the guberniya was inhabited mainly by people of Polish origin. Although Russians comprised only a small fraction of the whole number of guberniya inhabitants, they took the leading positions in governor's office, in Province offices, police, post and telegraph offices, finances, judicature and secondary schools. The Polish people took lower positions in chancelleries of the above mentioned offices. A month after the war had been declared, on August 20th, 1914, the rules connected with removal of the government property and transferring the office staff and their families to Russia were announced by the Russian Government. In September 1914, when the German army was approaching, there started evacuation to Russia of great part of guberniya offices and clerks' families; that was the first evacuation. Guberniya central offices moved at the end of July 1915. Łomża Governor's office was placed in Riazan while chancelleries of the province offices were placed in different parts and they still dealt with the guberniya matters, however, in the limited range. In January 1918 Łomża guberniya was wound up. Together with the approaching front line, civil citizens started to move to Russia. German colonists and Jews, suspected of spying, were deported. Polish families escaped with fear of the Germans or under the pressure of administration authorities, then they returned to their homes; those people were called refugees exiles.

Эвакуация учреждений и населения ломжинской губернии в Россию (1914–1918)

Резюме

Ломжинская губерния существовала с 1866 года по первую мировую войну. На территории губернии проживало главным образом население польского происхождения. Несмотря на то, что русские составляли исключительно маленький процент от всего населения губернии, они занимали самые высокие посты в губернских и уездных учреждениях, в полиции, в почтовых отделениях и телеграфных агентствах, в финансовых учреждениях, в судах и средних школах. Поляки занимали низшие посты в канцеляриях вышеуказанных учреждений. Месяц после объявления войны, 20 августа 1914 года, правительство России приказало перенести правительственное имущество и служащих вместе с их семьями в Россию. В сентябре 1914 года, вместе с приближением немецкой армии, началась эвакуация большей части учреждений губернии и семей служащих в Россию; это была первая эвакуация. Центральные учреждения губернии были перенесены в конце июля 1915 года. Учреждение Губернатора Ломжи перенесли в Рязань, а канцелярии уездных учреждений, которые

были расположены в разных частях, по-прежнему занимались делами Губернии, однако в ограниченном объеме. В январе 1918 года Ломжинская губерния была ликвидирована. Вместе с приближением линии фронта гражданское население начало перемещаться в Россию. Немецких колонистов и евреев, подозреваемых о шпионаже, депортировали. Польские семьи, которые бежали от страха перед немцами или под нажимом административных властей, а затем возвращались в свои дома, звались эмигрантами в ссылке.